

POLGÁR SZABOLCS

Etelköz nyugati széle az újabb, 9. századi magyarokkal kapcsolatba hozható régészeti leletek tükrében

Western periphery of Atelkuzu, the homeland of the Early Hungarians in the ninth century in the light of the new 'Hungarian-type' archaeological finds. The archaeological traces of the Proto-Hungarians were unknown in the area between the Dniester and Prut rivers (Danube delta) for a long time. Over the last ten years were discovered new graves of 'Hungarian type' in the Dniester region as well the Danube delta region and earlier discovered finds were identified with the Proto-Hungarians of the ninth century. On the basis of the topography of the new group of the 'Hungarian type' material we can revise a few questions connecting with the Proto-Hungarians of the ninth century. The main results are: 1. The westernmost group of the Hungarians lived on the borderland of the Danubian Bulgaria (between the northern and southern 'Basarabian Walls' and south of the southern 'Basarabian Wall'). 2. The topography of the 'Hungarian type' graves partially overlaps the territory of the settled local population so, a part of the Hungarians lived within an agricultural zone. 3. This Hungarians perhaps settled here with the consent of the Danubian Bulgars and were in alliance with them. 4. The topography supports the authenticity of the information of Symeon Logothetes on the participation of the Hungarians in the events in 837–838 (revolt of the Byzantine captives of the Bulgars). 5. The topography verifies the information of the De administrando imperio and al-Jayhānī on the western border zone of Atelkuzu (Sereth and Danube rivers). 6. The Hungarians got to know toponym *Dūnā* and ethnonym **onūndur* (Hung. *nándor* 'Danubian Bulgar') in this region. 7. The meeting of Saint Methodius with the Hungarian 'king' could be localized in the Lower Danube area.

Keywords: Atelkuzu, Early Hungarians, Subotci culture, Danube river, Danubian Bulgars

Az utóbbi években újabb lelőhelyekkel bővült a 9. századi magyarokkal (magyar törzsszövetséggel) kapcsolatba hozható kelet-európai leletanyag. A gyarapodás a Dnyeszter és Al-Duna közötti területet érinti, és így Etelköz nyugati részére vonatkozóan újabb ismeretekhez jutottunk. Az újabban a 9. századi magyarokkal kapcsolatba hozott temetkezések azonosítása azon alapul, hogy tipológiailag nem sorolhatók be egyértelműen sem a dunai bulgár, sem pedig a Dnyeszter-vidéken is jelen lévő Luka-Rajkoveckaja-kultúrába, ezzel szemben viszont a temetkezési rítus és egyes tárgyak párhuzamai a Dnyeper-vidék 9. századi leletanyagához (Szubotci-kultúra) kapcsolják (ezen keresztül pedig a Volga-vidékhez). Mivel egyelőre még kevés ilyen Szubotci-típusú lelet ismert a Dnyeszter és Duna-delta közötti területről, a leletanyagnak a 9. századi magyarsággal történő összekapcsolása in-

kább csak feltételes; ahhoz, hogy ez még egyértelműbb, még jobban bizonyítható legyen, további kutatásokra (és leletekre) van szükség. A régészeti kutatás jelenlegi eredményei néhány következtetést azonban máris lehetővé tesznek, amelyek az etelközi magyarok földrajzi helyzete, valamint politikai, etnikai és nyelvi kapcsolatai tekintetében előrelépést jelenthetnek, vagy legalább ráirányíthatják a figyelmet a kutatás további lépéseire.

A leletanyag (kronológia, kapcsolatrendszer, topográfia)

A Dnyeszter és a Duna-delta közötti sztyepről hosszú időn keresztül nem volt a honfoglalás előtti magyarsághoz biztosan kapcsolható lelet. Ennek oka részben abban kereshető, hogy a nomádokhoz tartozó leletanyag vagy nehezen keltezhető (tág időhatárok között) tárgyakat tartalmaz, vagy egyszerűen nem foglalkoztak alaposabban egy-egy, más korszakok temetkezéseivel együtt előkerült „nomád” sírral.¹ Mindehhez hozzájárult a kutatás azon sajátossága, hogy a bő leletanyaggal rendelkező korszakokra irányult a figyelem: a nomádok esetében ez egyrészt a szaltovói kultúrkör (8–10. század), másrészt a 10–15. századi úgynevezett „késői nomád” időszak volt, viszonylag jól kidolgozott tipológiával és kronológiával. Mindkettő hosszú időszak, amelyet könnyen lehetett rövidebb egységekre osztani. Ehhez képest a magyarok feltételezett etelközi korszaka jóval rövidebb, ezért már önmagában megnehezíti a tipológiai és kronológiai besorolást. Ma már látjuk, hogy az a leletanyag, amit a 9. századi etelközi magyarokhoz kötünk, egyik nagy említett csoportba sem fér bele teljes egészében. Gyakran előfordult, hogy a ma már 9. századra keltezett leletanyagot a 10. századi, vagy későbbi anyaghoz sorolták.² Ugyanakkor a magyar régészek már korábban is több Dnyeszter menti vagy attól nyugatabbra lévő temetkezést az etelközi magyarok hagyatékának tartottak, de a keltezés problémái miatt ezek mégis bizonytalanok maradtak.³ Az utóbbi néhány évben részben új, részben pedig már korábban feltárt vagy közölt leletek alaposabb vizsgálata és újraértékelése változtatott ezen a helyzeten. Egyelőre azonban még inkább csak az adat- és anyaggyűjtés szakaszában vagyunk, az eddig elkülönített leletanyagon kívül vannak bizonytalan vagy kérdéses leletek is. Ez részben abból is adódik, hogy a tipológiai keltezéssel elkülönített időszakaszok nem esnek egybe az írott forrásokon alapuló történeti kronológiával, a tárgytipusok egy része, de akár a temetkezési szokások is hosszabb időn keresztül használatban voltak. Ez igaz a Dnyeper és Duna közötti területre és a Volga-vidékre is.⁴

Egy nemrégén megjelent összefoglalásban a Dnyeszter–Prut–Duna-delta közötti területről összesen 27 lelőhelyet soroltak a 9–10. századi magyarokkal kapcsolatba hozható cso-

¹ Türk 2020, 68.

² Fodor 1994, 56; Bóna 2000, 17–18 (a kronológia módszertani hibáiról ugyanitt).

³ Pl. Bóna 1988, 198; Bóna 2000, 19, 97.

⁴ Még tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a magyar és az őket követő, Etelközbe költöző besenyő törzsszövetség régészeti kapcsolatrendszere (vagy legalábbis annak egyik meghatározó ága) nagyjából ugyanabba a földrajzi régióba vezethető vissza, az Urál, a Volga és a Kazak-sztyepp térségébe, így hasonló civilizációs környezetben formálódott az anyagi kultúrájuk (ezért is vannak helyenként párhuzamok a honfoglaló és a besenyő leletanyagban; pl. Bálint 1994, 44–45). A 900 előtti magyar és 900 utáni besenyő leletek szétválasztásának nehézségéről ld. Bóna 1988, 198; Fodor 2009, 60–61; Türk 2014, 29.

portba.⁵ A 27 lelőhely mindegyike temetkezés, összesen körülbelül 50 sírral (néhány esetben kérdéses vagy bizonytalan a besorolás). Ez a magyarokkal kapcsolatba hozható leletanyag három csoportra osztható: 1. Plavnyi–Glinoje típusú leletek; 2. Szlobodzeja; 3. Az előbbieknél fiatalabb, 10. századra keltezhető leletanyag.

A terület 9. századi, „magyar jellegű” leleteit (amelyeket egyelőre csak temetkezésekből ismerünk) a már viszonylag jól ismert Szubotci-lelethorizont (kultúra) segítségével sikerült elkülöníteni. Az elsőként említett csoportot két fontos lelőhelyének nevével Plavnyi–Glinoje típusú síroknak nevezték el.⁶ A csoport temetkezéseinek jellemzőit Glinoje-Vodovod lelőhely 14. kurgánjának 2. temetkezése jól szemlélteti: korábbi halomsírba történő másodlagos temetkezés, nyugat–keleti tájolás, háton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, fej vagy váll közelében szarvasmarha vagy ló comb- vagy karcsonjtja, tárgyak vagy ruházat díszítésére szolgáló vékony aranylemezek, nyílcsúcsok, íjcsontok, harci kés, fokos, egyéb tárgyak (csiholóvas, ár).⁷ Ehhez hasonlók a Plavnyi-II, valamint a Frikacej lelőhelyen feltárt temetkezések.⁸ Aranylemez díszítés és a fentebb említett marha vagy ló csontjának együttes jelenléte további lelőhelyekről ismert: Olănești 13. kurgán 1. sír, Purcari 2. kurgán 11. sír, Mărculești 1. kurgán 3. sír, Sztrumok 5. kurgán 9. sír, Beloleszje 3. kurgán 2. sír, Očnița 3. kurgán 11. sír.⁹ A glinojei csontvázból vett mintán radiokarbon kormeghatározást is végeztek, ez alapján legnagyobb valószínűséggel a 9. század közepére (850–860-as évek) tehetjük az eltemetés idejét.¹⁰

Az előbbi csoporttól több tekintetben is eltérést mutat Szlobodzeja (Moldova, PMR). Utóbbi lelőhelyen, amely a Dnyeszter bal partján, a mai Tyiraszpoltól délre található, egy nagy halomsírba beásva, vagy annak közelében összesen 43 temetkezés került elő. Ezek négy különböző korszakba sorolhatók. A kora középkori horizontba 26 temetkezés tartozik, amelyből 14 sírban melléklet is volt, ami egyrészt gazdagabb a fentebb említett Plavnyi–Glinoje csoport sírmellékleteinél, másrészt azoktól eltérő tárgyakat is tartalmaz (veretes öv, edények, ékszerek, kengyel stb.). Ennek köszönhetően könnyebb a párhuzamait és kapcsolatrendszerét feltérképezni, valamint a kelteztést is segíti. A szlobodzejai sírok viszonylag nagy száma kivételt jelent a Plavnyi–Glinoje- és a Szubotci-típusú lelőhelyek legfeljebb néhány sírt tartalmazó temetkezéseihez képest, továbbá a leletanyag erőteljes szaltovói párhuzamokkal rendelkezik, de megfigyelhetők hasonlóságok a Szubotci-kultúra felé is, kerámiáját tekintve pedig a Luka-Rajkoveckaja-kultúra irányában is kapcsolatot mutat. A leleteket közlő Nyikolaj Tyelnov az etnikai azonosítás tekintetében óvatos volt, nem kapcsolta egy konkrét néphez, hanem inkább a térségben a 9. században jelen lévő dunai bulgár hatást (és általában a protobulgár kapcsolatokat) hangsúlyozta.¹¹ Nyikolaj Russzev egyes temetkezéseknél a dunai bulgár szokásoktól való eltérések miatt arra következtetett, hogy a csoportban olyan nomádok is lehettek, akik keletről érkeztek, de nem az onogundur-

⁵ Kvitnickij – Tel’nov – Sinika et al. 2020. A lelőhelyek Moldova és Ukrajna területén vannak, egy pedig Romániában.

⁶ Kvitnyickij – Tyelnov – Szinyika – Türk 2022, 589.

⁷ Kvitnickij – Tel’nov – Sinika – Tjurk 2020a, 206–208 [2. kép].

⁸ Plavnyi-II: Kvitnickij – Tel’nov – Sinika – Tjurk 2020b, 234–236 [1. kép]; Frikacej: Dobroljubskij 1986, 101.

⁹ Kvitnickij – Tel’nov – Sinika – Tjurk 2020a, 223.

¹⁰ Kvitnickij – Tel’nov – Sinika – Tjurk 2020a, 225.

¹¹ Ščerbakova – Tašči – Tel’nov 2008, 70–76; 87–89.

bulgárokkal együtt, hanem később.¹² Olekszij Komar a temetkezéseket a magyarokhoz kapcsolta, és ezt újabban mások is elfogadják.¹³ Néhány szlobodzejai temetkezésről (36., 18., 37. sír) is rendelkezünk radiokarbon kormeghatározással, a háromból kettő sír itt is hasonló időszakaszt mutat a glinojeivel, egy pedig inkább korábbi.¹⁴

A 27 lelőhely között vannak 10. századra keltezhető temetkezések (Bădragii Vechi 3. kurgán 7. sír, Tețcani 2. kurgán 1. sír, Costești 14. sír, mindegyik Moldovában)¹⁵, amelyek kapcsolatrendszerük alapján a 10. századi Kárpát-medencével hozhatók kapcsolatba, valamint a Dnyeszter és a Kárpátok közötti ligetes sztyepp magyar hatást mutató leletanyagával. Ez a csoport tehát valószínűleg már a kárpát-medencei honfoglalás utáni időszakhoz sorolható.

A három csoportból kettő a 9. századra (egyés tárgyak esetében 10. századra is), egy pedig egyértelműen a 10. századra keltezhető. Utóbbiakat nem számítva is több mint 40 temetkezés (24 lelőhelyről). Ha a területi eloszlásukat a folyók és tavak szerint nézzük, akkor azt lehet megállapítani, hogy egy részük a Dnyeszternél és a Răut (Reut) folyónál, másik részük a Prut völgyében, harmadik részük pedig a Budzsák-sztyepp nagy tavainak közelében összpontosul: a Dnyeszter bal partján három (Glinoje, Szlobodzeja és Ocnița), a jobb parton kettő (Purcari és Olănești), a Răutnál négy (Frumușica, Sevirova, Mărculești, Ciocîlteni). A Prut bal partján négy (Corjeuți, Buciumeni, Chirileni, Petrești), a jobb parton egy (Probota).¹⁶ Délen a Szaszik-tó mellett kettő (Beloleszje és Trapovka), a Jalpuh-tó nyugati oldalán négy (Mresznota Mogila, Vladicseny-I, Plavnyi, Plavnyi-II), a Jalpuhtól északra további három (Cazaclia, Balabani-II, Taraclia-II), végül a Kahul-tó északi csücskénél egy (Frikacej).¹⁷

Ha a sztyepp és a ligetes sztyepp határát nézzük, akkor az látszik, hogy a lelőhelyek körülbelül fele a sztyeppen, másik fele pedig a ligetes sztyeppen helyezkedik el. Még további szempontokat is figyelembe vehetünk. Érdemes azt is megnézni, hogy a területről ismert, 8–9. századi településekhez képest hogyan helyezkednek el a lelőhelyek. A Dnyeszter és Duna közötti területről viszonylag sok települést ismerünk ebből az időből, topográfiailag két nagyobb csoportot alkotnak: egy a Dnyeszter mentén, a ligetes sztyeppen és a folyó mentén a sztyeppen is, a másik a Duna-deltától északra, a nagy tavak környékén. Mindkét csoport településeire jellemzők a földbe mélyített kemencés házak, valamint előfordulnak kör alaprajzú, úgynevezett jurta alakú épületek is. A Dnyeszter menti települések tipológiai kapcsolatban vannak a tőlük északra lévő terület településeivel, egy már korábban is létező települési szerkezet részei. A Duna-deltánál, a nagy tavak közelében lévő települések előzmény nélküliek, korábban nem vagy alig lakott helyen jöttek létre. Továbbá a különbséget a kerámiatípusok is mutatják: a dnyeszteri csoportban a luka-rajkoveckajai típusú kerámia az uralkodó, a dunai csoportban a szaltovói (szaltoid, Duna–Balkán-kultúra, Dridu-

¹² A besenyőket említi is, mint lehetséges etnikai azonosítást (Russev 2010, 164). Ugyanó a szlobodzejai temetkezésekkel állít párhuzamba egy másik temetkezést (Szadove/Szadovoje, Odesza megye, a Dnyeszter-torkolatnál, 1. kurgán, 10. sír) (u. o.).

¹³ Komar 2011, 56–59; Komar 2018, 94; Tel’nov 2020, 200–202; Türk 2014, 63–64; Türk 2015, 139; Türk 2020, 61.

¹⁴ Türk 2020, 67, 6. kép; Türk 2014, 64.

¹⁵ Kvitnyickij – Tyelnov – Szinyika – Türk 2022, 589.

¹⁶ Probota 9. századi keltezésében nincs egyetértés, ezért ez a temetkezés is a ’bizonytalan’ kategóriába tartozik (Gáll 2020, 264).

¹⁷ A térképen nincs jelölve Sztrumok [3. kép].

kultúra) jellegű kerámia van túlsúlyban (van azonban belőle a másik csoportban is, a 9. század második felétől a Dnyeszter menti településeken is nagyobb arányban, mint korábban).¹⁸ A Duna menti településcsoporton belül három körzetet lehet elkülöníteni, a településhálózatra jellemző, hogy egy-egy központi települést kisebbek vesznek körül. A falvak nem körülkerítettek, a térségben egyetlen megerősített gorogyiscse ismert ebből az időszakból, Kalfa, a dnyeszteri csoport területén.¹⁹ A dunai csoport esetében azonban a déli vagy alsó-besszarábiai sánc lehetett valamilyen védvonal észak felé. A telepeken talált leletek alapján a falvak lakossága földműveléssel és állattartással, halászzal foglalkozott.²⁰ Ez a Duna és Dnyeszter közötti, helyenként sűrű településhálózat a Dnyesztertől keletre nem folytatódik. A Plavnyi–Glinoje csoport temetkezései ezekben a települési csoportokban találhatóak, tehát topográfiailag fedik egymást, ami azt mutatja, hogy a Plavnyi–Glinoje típusú temetkezéseket maga után hagyó csoport a szaltovói és luka-rajkoveckajai kerámiát használó lakosság közelében élt vagy azokkal együtt. Az egyelőre nem világos, hogy a Plavnyi–Glinoje típus képviselőinek a településeit is ezek között kell-e keresnünk.²¹ Hozzá kell még tenni az eddigiekhez, igaz ugyan, hogy a Duna és a Dnyeszter közötti területről sok települést ismerünk az említett időszakból (a 10. századra keltezhetőekkel együtt 150 körül), de ennek csak kis részén volt eddig ásatás. A települések szerkezetéről, a háztípusokról, a kerámiáról, csonteszközökről fontos tanulmányok jelentek meg, de a hozzájuk tartozó temetőkről alig vannak adatok.²²

¹⁸ Pl. Smilenko – Kozlovskij 1987a, 67–83; Smilenko – Kozlovskij 1987b, 98–121; Smilenko – Kozlovskij 1989, 210–211; Čebotarenko 1990; Kozlov 1988, 28; Kozlov 1990; Kozlov 1997; Čebotarenko – Tel’nov, 2000; Musteață 2017.

¹⁹ Kalfa (Anenii Noi járás, Moldova) gorogyiscse kronológiailag két korszakra osztható. A 8. század vége – 9. század közepe közötti időszak a Dnyeszter-vidéki Luka-Rajkoveckaja-kultúra kerámiáját mutatja, a 9. század közepétől ezt váltotta fel a dunai bulgár típusú kerámia, amiből arra következtetnek, hogy a dunai bulgár fennhatóság állandóvá vált ebben a régióban (Čebotarenko 1973, 76–86).

²⁰ Kozlov 1997, 105, 107.

²¹ A jurta alakúnak nevezett épületek nyomai Kelet-Európa több részéről is ismertek, így a Donvidékről, Volgai Bulgáriából, a Kaukázus környékéről, a Dnyeper-vidékről, a Krímből és a Dunai Bulgáriából is, tehát a nagyrészt nomádok által lakott területekről. A Kárpát-medencében is van nyoma (pl. Tatabánya-Dózsakert). Valerij Fljorov a letelepedett gazdálkodásra áttérő nomádokkal hozza kapcsolatba az elterjedésüket, Fodor István pedig magyar szempontból tartotta fontosnak (Flërov 1996; Fodor 2006, 22). A Dnyeszter és Duna-delta közötti területről Fljorov három lelőhelyet említ, ahol ilyen házak nyomai kerültek elő: Sábó a Dnyeszter-torkolat nyugati oldaláról, Bogatoje a Kotlabuh-tó mellett, valamint Etulia a Kahul-tó mellett. Sábó és Bogatoje 9. századi (esetleg még a 10. század elejéig lakták), ez alapján Fljorov az etuliai építményt is erre az időre keltezi (Flërov 1996, 37–38). Hasonlóan keltezi őket Vlagyimir Kozlov is, a Duna–dnyeszteri 8–10. századi településekre kidolgozott háztípológiájában az I. csoportba sorolta ezt az épület típust, a 8. század vége – 9. század első felére (Kozlov 1997, 107). Sábó a luka-rajkoveckajai típus, Bogatoje és Etulia viszont a szaltovói típus elterjedési területén van. Azonban azt is érdemes figyelembe venni, hogy önmagában a kerek alaprajzú, jurta formájú épületek nem csak a nomádok körében voltak használatban (Sabján – Takács 2002, 105–107).

²² A 9. századra keltezhető nem nomád temetkezésekhez sorolhatjuk az izmajili vár (Odesza megye, Ukrajna) területén talált szórványokat. Itt valamikor egy kora középkori temető volt, de a 16–17. században a vár erődítési munkálatai során elpusztult. A vár ásatásán 1990-ben az oszmán kori réteg alatt egy urnatemetkezést találtak, a 17–18. századi rétegekben további, bolygatott, másodlagosan odakerült kora középkori edénytöredékeket. A hamvasztásos temetkezés urnája egy 9. századra kel-

Végül érdemes még azt is megnézni, hogy a Dnyeszter és Duna (illetve Prut) közötti sáncokhoz („Traianus-sáncok”, besszarábiai sáncok) képest hogyan helyezkednek el a lelőhelyek. A területen két hosszabb sánc található, a déli sánc a Duna-delta közelében lévő nagy tavakat északról kerüli meg, keleti vége a Szaszik-tó északi partjánál, nyugati a Prutnál van, hossza körülbelül 126 kilométer. Az északi sánc a sztyepp és a ligetes sztyepp határvidékén húzódik a Dnyeszter melletti Chițcani-tól a Prut melletti Leováig, körülbelül 120 kilométeren. A sáncok építésével és korukkal kapcsolatban több elképzelés alakult ki, úgy tűnik azonban, hogy a dunai bulgár uralom idején (8–10. század) is léteztek, egyes részeket talán éppen maguk a bulgárok emeltek.²³ Ezt figyelembe véve a déli sáncot általában a Duna-torkolat közvetlen védelmére szolgáló építménynek szokták tekinteni, a sánc és a folyó közötti rész beletartozott az Onglosznak nevezett területbe, amelyet a bulgárok még Aszparuh vezetésével foglaltak el 680 körül és később is a területükhöz tartozott. Az északi sánc a 9. században talán a bulgár határ volt a tőlük északra lakó szláv nyelvű törzsek területe felé. A Plavnyi–Glinoje típusú temetkezések közül a déli sáncon belül öt található, annak közelében még kettő a Szaszik-tónál. A déli és északi sánc között szintén öt, a többi pedig az északi sánctól északra, vagy a Dnyesztertől keletre helyezkedik el. A sáncok helyzetéhez viszonyítva tehát az látható, hogy a temetkezések valamivel több, mint a fele kívül esik mindkét sáncon (a 10. századra keltezhetőek is kívül vannak). Ennek azonban akkor lehet jelentősége, ha a 9. században mindkét sánc betöltött valamilyen szerepet.

A terület, ahol a temetkezések elhelyezkednek, részben a Budzsák-sztyepp, részben pedig a tőle északra található dombvidék, ligetes sztyepp, helyenként nagyobb kiterjedésű összefüggő erdővel. A Dnyeszter és a Prut között, azokkal gyakran párhuzamosan sok kis vízfolyás található, többségük, a dombvidék déli részén eredők dél felé folynak és a nagy tavakat táplálják, azonban nyári időszakban kevés vizet szállítanak. A Budzsák-sztyepp a

tehető párhuzamos vonalköteggel díszített fazék, amelynek jó párhuzamai vannak a környék településeiről. A temető valószínűleg a közeli Matroszka lelőhely településéhez tartozott (Russev 2010, 165–166).

²³ Pl. Hincu 1996, 45–51. A Dnyeszter és Prut közötti két sáncot különböző népekhez és korszakokhoz próbálták kapcsolni (rómaiak, gótok, bastarnák, dunai bulgárok stb.), ennek megfelelően az építés idejét a 2–4. és a 9. század közé teszik (pl. 3–4. század: Carl Uhlig, Radu Vulpe; római eredet, de később is használatban: pl. Madgearu 2012; Madgearu 2013, 9; 7. század: Subbotin – Čebotarenko 1989, 219–220; dunai bulgárok: pl. Fehér 2013 [1931], 18–21; Fiedler 1986; Kozlov 1997, 100). Azt is feltételezik, hogy nemcsak védelmi, hanem elválasztó határvonal szerepe is lehetett. A sáncok kutatástörténetére (kronológia, a lehetséges építők stb.) ld. Čebotarenko – Subotin 1992. Az ukrainai szakaszon a déli sáncot több helyen átvágással kutatták. Így például Cservonoarmijszke (ma: Kubej, Odesza megye, Bolhradi járás) mellett 16 átvágást végeztek, ez alapján ennek a szakasznak az építését a 6–7. századra keltezték (Subbotin – Čebotarenko 1989), egy másik helyen, a Szuvorove (Odesza megye, Izmajili járás, a Kotlabuh-tónál) melletti átvágás alapján azt a szakaszt a 9. századra, de a kutatást végzők a cservonoarmijszkei/kubeji szakaszt is a 9. századra keltezték (Fokeev – Russev 2001, 231). A dunai bulgárok országát védő sáncokat említi a 9–10. századra keltezett arab nyelvű munka, *Az idők híradásának könyve*. Eszerint a bulgárok országának határain sáncok vannak, amelyekben ablakhoz hasonló nyílások vannak; a települések a sánc mögött találhatók: Krjukov 1983, 205; Kmoskó 2000, 226: „Burgán egész kormányzóságát kerítés veszi körül, ezen faablakok vannak, (a kerítés) olyan, mint valami városfal, sáncárok (*handaq*) fölött; a falvak a kerítésen innen vannak.” Utóbbi mondat a Duna-delta környéki településekre is igaz, talán éppen egy errefelé járt szemtanútól származik a híradás.

tőle keletre lévő kelet-európai sztyepp folytatása, füves pusztá, de észak–déli irányban keskeny, 100–120 km kiterjedésű. Éghajlatát tekintve kontinentális, azaz a sztyepp viszonylag száraz és nyáron forró, a ligetes sztyepp csapadékosabb, hűvösebb. Nomád szempontból a Dnyeper- vagy az attól keletre lévő vidékhez képest kevésbé alkalmas hosszabb utat igénylő szállásváltó legeltetésre, az eltérő ökológiai zónák (sztyepp – ligetes sztyepp) nagyon közel vannak egymáshoz, és a régészeti leletekből látható, hogy a 8–10. században letelepedett, földművelő lakosság is élt itt (a sztyepp belső része ritkábban lakott volt).

Ezek után érdemes áttekinteni a térség hatalmi viszonyainak alakulását a 7–9. században. A 6–7. században a terület a Bizánci Birodalom északi határvidéke volt, a Duna mentén a korábban már kiépült határvédelmi rendszert azonban lerombolták az avarok és szlavin szövetségeik, tehát a bizánciaknak az északról fenyegető veszéllyel kellett megküzdeni. A változást egyrészt az avar hadjáratok megszűnése (626 után), másrészt az onogundur-bulgárok vándorlása jelentette, akik 679 körül Aszparuh vezetésével az Azov-tenger környékéről érkezve elfoglalták a Dnyeszter és a Duna-delta közötti területet, majd dél felé terjeszkedtek tovább, miután a megállításukra tett bizánci kísérlet kudarcot vallott (680–681). Ennek a népvándorlásnak a híret számos szerző feljegyezte keleten és nyugaton egyaránt. Számunkra azok a források a legfontosabbak, amelyek az onogundur-bulgárokat és a kazárokat egymás ellenségeiként említik az eseményekben. A források különbözőképpen számolnak be az eseményekről, Hitvalló Theophanész és Niképhorosz pátriárka szerint Aszparuh a kazárok elől menekült keletről, és átkelt a Dnyeper és a Dnyeszter folyókön, majd eljutott az Onglosznak (*Oglosz*) nevezett területre. A kazár történeti hagyományt közvetítő *József-levél* szerint a kazárok egészen a Dunáig üldözték az onogundur-bulgárokat. Az örmény *Földrajz* szerzője pedig úgy tudta, hogy Aszparuh a kazárok elől a Duna torkolatához ment, és onnan kiszorította az avarokat.²⁴ Ezt követően nem tudunk arról, hogy a kazár hatalom ténylegesen elérte volna Duna-delta környékét, a későbbi források is arra utalnak, hogy a Kazár Kaganátus nyugati határzónája a Dnyeper (vagy a Déli-Bug) és a Dnyeszter közötti terület lehetett.²⁵ Az onogundur-bulgárok pedig a Dnyesztertől nyugatra lévő területet meg tudták tartani.²⁶ A 8. század elején nem tudunk sokat az ono-

²⁴ Aszparuh vándorlásáról és az onogundur–kazár szembenállásról: Hitvalló Theophanész: Čičurov 1980, 36–38, 60–62; Niképhorosz pátriárka: uo. 153–154, 161–162; *József-levél*: Spitzer – Komoróczy 2003, 96; az örmény *Földrajz* (hosszabb változat): Paulik 2001, 42, 43. Ide szokták vonni még a 11. századi bulgár apokrif krónikát, amely szerint Aszparuh (Ispor cár) elpusztította az izmaelitákat a Dunánál (*Bulgár Apokrif Krónika*: Biliarsky 2013, 15). A kései forrás elég homályos információkat ad erről az időszakról, de az a vélemény alakult ki, hogy ez a részlet a kazárok elleni harc emlékét őrizte meg. Az itt említett „izmaelitákat” általában a kazárokkal azonosítják (pl. Dimitrov 1989, 56; Atanasov 2003, 99), de Veszelin Besevliev például az avarokra gondolt (Besevliev 1981, 188). A dunai bulgárok (*al-burġān*) és a kazárok közötti harcokat említi *Az idők híradásának könyve* című arab nyelvű munka is, de csak így általánosságban, amiből nem tudjuk eldönteni, hogy mikorra, milyen eseményekre vonatkozhat (Krijukov 1983, 205; Kmoskó 2000, 226). Említi a kazárok elől a Dunához vonuló bulgárokat a *Régmúlt idők elbeszélése* is, de ez a híradás bizánci forrásra megy vissza (PVL 2015, 23–24).

²⁵ Pl. *József-levél*, Spitzer – Komoróczy 2003, 101; PVL 2015, 27, 29 (kazár adószedés a dnyeperi szlávoktól).

²⁶ Ez a legkorábbi onogundur-bulgár terület a Duna mindkét oldalára kiterjedt. Az Onglosznak nevezett területet általában a Dunától északra lokalizálják, de van, aki szerint a név a folyótól délre lévő részre is vonatkozott. A Duna-deltától délkeletre elhelyezkedő Niculitel melletti sáncokat és tábort

gundur-bulgárok északkeleti határvidékéről és a kazár–onogundur-bulgár kapcsolatokról. A kazárok ekkoriban az arabok ellen harcoltak a Kaukázusban, különösen a század első harmadában voltak gyakoriak az összecsapások. Ez a küzdelem valószínűleg minden erejüket igénybe vette, további terjeszkedésre ekkor nem voltak képesek. Az onogundur-bulgárok az észak-balkáni szláv törzseket maguk mellé állították és a 8. század elejére stabilizálták a megszerzett területük feletti hatalmukat. 705-ben Aszparuh utóda, Tervel támogatta II. Jusztinianosz császárt trónjának visszaszerzésében, majd a bulgárok 712-ben Thrákiát támadták. 716-ban III. Theodósziosz egyezményt kötött a bulgárokkal, amelynek záradékában rögzítették a bizánci–bulgár határt. Egy évvel később a bulgárok támogatták a bizánciakat az arabok ellen.²⁷ A következő időszak nyugodtan telt, majd a század közepétől egy hosszabb bizánci–bulgár ellenségeskedés következett. Ekkorra a kazárok már megszabadultak az arab fenyegetéstől, de továbbra sem próbáltak meg nyugat felé terjeszkedni, hanem az iszlám világ északi részén kibontakozó kereskedelembe kapcsolódtak be, így a kaganátus súlypontja továbbra is keleten maradt.²⁸ A következő évtizedekben, a 9. század elején egy dinamikus és több irányba induló bulgár terjeszkedés kezdődött Krum és Omurtag uralkodása alatt.²⁹ Ezt elősegítette az északi szomszéd, az Avar Birodalom széthullása. Arról nincsenek adataink, hogy esetleg Kazária irányába is volt-e bulgár próbálkozás. A 9. század első harmadából fennmaradt egy felirat, amelyen a Dnyeper folyó neve szerepel, amelyben, a felirat tanúsága szerint egy bulgár vezér, Okorszisz halálát lelte.³⁰ Mivel egymagában álló adatról van szó, nem tudjuk, hogy milyen esemény volt a háttérben, így azt sem, hogy ez egy háború volt-e, és ha igen, ki ellen. Egyesek szerint a bulgárok a kazárok ellen indítottak támadást, más vélemény szerint a bulgárok a Dnyepernél ekkoriban megjelenő magyarok ellen harcoltak.³¹ A 9. század első évtizedeiben valószínűleg változatlanul ott volt a két hatalom között a határvidék, ahol korábban is.³² Ebben az esetben egy szélesebb határsávra gondolhatunk, amely ritkán lakott lehetett.³³ Ezt a helyzetet a magyar ván-

többen Aszparuh központjának tartják, amely a folyó természetes védelmét is élvezte (pl. Atanasov 2003, 104–105; Atanasov 2015, 172–180; 184–186; 224). Ugyanakkor maga a Duna, mint vízi út, nem került teljesen bulgár ellenőrzés alá, mivel a bulgároknak nem volt flottájuk, így velük szemben a bizánciak a folyón stratégiai előnyben voltak (Madgearu 2013, 11–12).

²⁷ Pl. Dimitrov 1987; Obolensky 1999, 86–89; Atanasov 2003.

²⁸ Zimonyi 1996, 955.

²⁹ Pl. Obolensky 1999, 90–92.

³⁰ *Okorszisz-felirat* (Božilov 1973, 72).

³¹ Ivan Bozsilov szerint valamikor 818 és 824 között a dunai bulgárok a kazáriai belháborúba avatkoztak be (ami a zsidó vallás hivatalossá tétele körüli szembenállás következménye volt) (Božilov 1973, 74–76; hasonlóan: Spinei 1990, 109). Más megfontolás alapján viszont arra is következtetnek, hogy a bulgár hadjárat a magyarok ellen irányult, akik ekkor jelentek meg a Dnyepernél (pl. Beševliev 1981, 283; Spinei 2009, 57; Madgearu 2013, 14; szintén lehetségesnek tartja a magyarok elleni bulgár támadást: Róna-Tas 2001, 17); a Dnyeper-vidéki ungrik (onogurok) ellen: Bollók – B. Szabó 2022, 40.

³² Az írott források alapján a Dnyeszter, Déli-Bug, Dnyeper is szóba jöhet (pl. Fehér 2013 [1931], 95–96; Rašev 1995, 89).

³³ Egy ilyen területsáv jól kirajzolódik, ha a szaltovói kultúrkör és a dunai bulgár régészeti leletanyag topográfiáját térképen ábrázoljuk. Raso Rasev szerint ebben a széles, alig lakott zónában volt a két hatalom közötti határ (Rašev 1995, 91–92) [4. kép]. Vékony Gábor szintén feltételezett egy határsávot a két hatalom között (Vékony 1983, 224, 37. jz.).

dorlás változtatta meg, de nem borította fel a már régóta fennálló egyensúlyi helyzetet. A változást egyrészt azzal okozta, hogy az említett ritkán lakott határzónát benépesítette, másrészt pedig a magyarokat, akiknek a vezetői a kazárok szövetségesei voltak, a velük szomszédságba kerülő dunai bulgárok nem hagyhatták figyelmen kívül.

Ebben az összefüggésben érdemes figyelmet fordítani a 9. századi magyarság történetének néhány kérdésére. A következőkben ezeket szeretném röviden ismertetni, a kérdésekre lehetséges válaszokat adva, de egyúttal nyitva hagyva a lehetőséget a továbbgondolásra.

Magyarok a Dunai Bulgária területén és befolyási övezetében

A dunai bulgár–magyar szövetség feltételezése már eddig is jelen volt a kutatásban,³⁴ de most ez a régészet oldaláról is megvilágításba kerül. A lelőhelyek elhelyezkedése egyértelműen mutatja, hogy az etelközi magyarok egy csoportja a dunai bulgár uralmi zónában (adófizető területen) volt. Egy csoport pedig a déli besszarábiai sánctól délre, a sűrűbben lakott területen is jelen volt. Egyelőre nem tudjuk, hogy mikor és miért jutottak el ide.³⁵ Továbbá az is tisztázásra vár, hogy a Dnyeper-vidék elfoglalása után közvetlenül megjelentek-e magyarok a bulgár területen vagy csak később, tehát egy ideig még a magyar jelenlét nem terjedt tovább a Dnyesztertől nyugatra. Leszámítva az Okorszisz-felíratra alapozott hipotézist, mely szerint a Dnyepernél megjelenő magyarok ellen a dunai bulgárok hadjáratot indítottak, nincsen híradás arról, hogy komolyabb összecsapások és tartós ellenségeskedés lett volna a két fél között. Ezért arra gondolhatunk, hogy a magyar törzsszövetségből kisebb csoportok dunai bulgár beleegyezéssel betelepültek a Dnyeszter és a Duna közé, a bulgárok északkeleti határzónájába. Ez azt is jelenti, hogy ezek a magyarok alkalmanként vagy tartósan a dunai bulgárok szövetségesei lettek, akik elsősorban katonai segítségre számíthattak tőlük (Bizánci Birodalom, frankok, balkáni szlávok, morvák ellen, továbbá belső lázadások leverése), de a bulgár adóztatásban is részt vehettek, például az északi területeken, így akár a Kárpát-medencébe is eljuthattak. Ezzel a bulgár fennhatóság is erősödött a Dunától északra.³⁶ A Dunai Bulgária erős hatalomnak számított a térségben, és a bizánci civilizáció peremén viszonylag gazdag is volt, ami vonzó lehetett a szomszédos nomádok számára. Az erős és virágzó nem nomád hatalmak határvidékeire telepedő kisebb nomád csoportokra máshol is találunk példákat.

A bulgárok oldalán történt magyar beavatkozásról tanúskodik az a Szümeon Logothésznak tulajdonított híradás, mely szerint 837–838 körül a bulgárok a magyarokat hívták segítségül a Bulgáriát elhagyni készülő bizánci („makedón”) telepések feltartóztatására (őket vagy szüleiket még Krum kán telepítette át Hadrianopoliszból a Dunától északra, mikor a várost 813-ban elfoglalta).³⁷ Az elbeszélés már régóta a korai magyar történelem

³⁴ Harmatta 2001, 7–8.

³⁵ A magyarok megjelenését a Dnyepertől nyugatra lévő területen a kutatás egyik vonulata a 820–830-as évekre teszi (pl. Tóth 2015, 64–74; Komar 2018, 28–35; Rabinovič 2020, 112–114, a 9. század közepére: pl. Fodor 2009, 64); mások ennél jóval korábbra, a 7. század végére: pl. Róna-Tas 1997², 257; Harmatta 2001, 7.

³⁶ Szántó Richárd (2017, 171) a Bajor Geográfus alapján úgy véli, hogy a 9. század első harmadában a dunai bulgár uralom ingatag volt a Dunától északra. A kalfai gorogyiscse „bulgár” rétege alapján a Dnyeszter-vidéken a 9. század második felében viszont erősebb lett a bulgár fennhatóság (Čebotarenko 1973, 87).

³⁷ Moravcsik 1984, 53–58.

egyik alapforrásának számít. Mivel a magyarokat több néven is nevező forrás egyedülálló ezekre az évekre, hitelességét több oldalról is kétségbe vonták (szerző személye, az eseményhez képest kései lejegyzés, redakciók, a Baszileioszra vonatkozó információk, a magyarokkal kapcsolatos adatok). A kutatásban ennek ellenére többségben vannak azok, akik szerint az elbeszélés valóban megtörtént eseményt rögzíthet.³⁸ A magyar jellegű lelőhelyek topográfiája új oldalról világíthatja meg a forrás körüli hitelesség kérdését, és segíthet eloszlatni a bizonytalanságot. Ebben a keretben azonnal érthető lesz az a mondat, amely szerint a magyarok a bulgárok hívására azonnal megjelentek a bizánciak táboránál. Az említett bizánci kolónia lakóhelyét a kutatás a Dunától északra, a Román-alföldre helyezi, esetleg egy részük a Duna-delta környékén is lakhatott.³⁹ Valóban a magyarok közelében voltak. A magyaroknak tehát nem kellett a Dnyeszteren túlról érkeznie. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a bulgárok arra kérték a magyarokat, hogy állítsák meg a „makedónokat”, de ehelyett ők alkudozni kezdtek velük, ingóságokat kérték tőlük a szabad elvonulásért (miután ez sikertelen volt, rájuk támadtak, de végül nem tudták megállítani őket).⁴⁰ Ez arra utal, hogy a magyar csapat élén nem bulgár parancsnok állt.

Ugyanakkor ismét csak szem előtt kell tartanunk, hogy a temetkezések kronológiája még nem elég pontos, nem tudjuk igazolni, hogy az eltemetett személyek 837–838 körül aktív résztvevői lettek volna az eseményeknek, vagy egyáltalán már ott laktak a Dunánál. A glinojei adat alapján például nem zárható ki egyik lehetőség sem.⁴¹ Még túl keveset tudunk ezekről az eltemetett emberekről, ezért a Szümeon Logothetész által lejegyzett esemény és a Dnyeszter–Duna-vidék magyar típusú temetkezései közötti összefüggés egyelőre hipotézis marad.

³⁸ Szerzők, redakciók, szövegahagyomány kérdései: Moravcsik 1957, 275–281; történeti vonatkozások: Moravcsik 1967, 157–165; Tóth 2015, 66–67. A legújabb eredményeket összefoglalta és a lehetséges válaszokat mérlegelte: Bollók – B. Szabó 2022, 30–40. A szerzők lehetségesnek tartják, hogy Szümeon Logothetész a 960-as években egy olyan, a császári levéltárban őrzött dokumentumot használt, amely a 838 körüli történésekről számolt be, és a bizánci beavatkozásban részt vevő flotta parancsnoka készíthette, de nem zárható ki a szóbeli információ sem. A forrásban szereplő három népnév (*ungr, turk, hun*) már a 10. századi szerkesztés során került be olyan formában az elbeszélésbe, ahogyan ma ismerjük. Az eredeti szövegben az *ungr*i lehetett, akik nem biztos, hogy azonosíthatók a 9. századi magyarokkal, hanem a Kuvrat-fiúk vándorlása után helyben maradt bulgárok (onogurok) utódai. Ellenük irányulhatott Omurtag hadjárata a 820-as években.

³⁹ Pl. Decei 1978, 49–50; Damian 2015, 34–36, 189–196, 251 (a hadrianopoliszi lakóhelyét jelzik a Dunától északra talált bizánci leletek, és azt is feltételezi, hogy részt vettek Slon erődjének [Prahova megye, Románia] felépítésében, ami az Erdélyt a Dunával összekötő „sótú” egyik állomása lehetett); Musteață 2018, 216–217.

⁴⁰ Harmatta 2001, 8–9. Harmatta János már a 7. század végétől feltételezett egy onogundur-bulgár–magyar szövetséget, amely úgy változott, hogy a 830-as évekre a magyarok lényegében függetlenné váltak a bulgároktól.

⁴¹ A sírban talált harcos 850–860 körül halt meg, felnőtt (adultus) korban, (23–40 éves életkor), tehát legkésőbb valamikor a 830-as években született, de ha esetleg 40 éves kora körül temették el, akkor akár 810 körül is született, és 838-ban már a húszas éveinek végén járt (a szlobodzejai temetkezések esetében is hasonló a helyzet).

Etelköz nyugati határvidéke (a Duna és a Szeret folyók)

Akik az írott források alapján rekonstruálják Etelköz kiterjedését nyugat felé, azok számára magától értetődő, hogy a Duna–Szeret vonalig terjedt ki a terület (a magyar fennhatóság és a szállásterület is). Akik azonban a régészeti leletanyagot és topográfiai is figyelembe vették, azok közül többen is kétségbe vonták a fenti határt, és inkább a Dnyeszternél húzták meg azt. Ennek az volt az indoka, hogy a dunai bulgár fennhatóság a 9. század folyamán kelet felé a Dnyeszterig vagy akár a Dnyeperig is kiterjedhetett, valamint a Dnyesztertől nyugatra a régészeti kutatás nem tudott a 9. századra (vagy szűkebben, körülbelül 830–895 közé) keltezhető és magyarokhoz kapcsolható leleteket felmutatni. Ez a probléma különösen azután vált érzékelhetővé, amikor Etelköz dnyeperi részén sikerült 9. századi magyar jellegű leleteket azonosítani.⁴² Ezzel a régészeti oldalról „hiányzó láncszemmel” ellentmondás keletkezett az írott forrásokban szereplő adatokkal. Két forrást is ismerünk, amelyek részletesebb leírást adnak a honfoglalás előtti magyarok területéről. A *De administrando imperio* (a továbbiakban: DAI) a Szeret folyót, a Dzsajháni-hagyomány egyes szerzői pedig a Dunát említik a magyar szállásterület egyik folyójaként (a másik folyó az **Etil*).⁴³ A név a kéziratokban *Dūbā*, *Rūnā* és hasonló formában szerepel, de ezeket régóta **Dūnā* (esetleg **Dunā*)-ra javítják, másolási hibának tartva a kéziratok alakjait és a folyónevet a Dunával azonosítják.⁴⁴ Az újonnan elkülönített magyar jellegű leletek megerősítik az említett források adatait. A magyar szállásterület nyugati kiterjedése régészeti szempontból valóban elér a Dunáig és közel van a Szerethez is. Ezzel megszűnik az ellentmondás az írott források és a régészeti leletanyag között, nincsen szükség magyarázatokra a DAI és a Dzsajháni-hagyomány értelmezéséről Etelköz nyugati szélének tekintetében.⁴⁵

⁴² Pl. Vékony 1986, 49; Spinei 1990, 115, 147; Spinei 2009, 69; Türk 2015, 138–139; Bóna 2000, 9 (a 820-as évekig).

⁴³ A Szeret (*Σέριτος*) mint Etelköz folyója: DAI 38. fejezet (Moravcsik 1984, 45); Dzsajháni-hagyomány: Zimonyi 2005, 36–37 (Gardízi: *Dūbā*), 44–45 (al-Marvazi: *Rūnā*), 46–47 (Aufi: *Wfā*, Sukrallah: *Wfā*), 48–49 (Muhammad Kátib: *Waqā*, Hadzsi Kalifa: *T.n*). A Duna neve lappanghat a Hudúd al-álam *Rūnā* nevű folyónevében, de nem a magyar szállásterület leírásában szerepel, és a szöveg alapján a lokalizálása sem egyértelmű (Zimonyi 2005, 198); az említett *Rūnā* más, nem a Dunához kötődő lokalizációja: Sudár 2019, 92–94. A Duna említése más muszlim szerzőknél: Zimonyi 2005, 198–200.

⁴⁴ Zimonyi 2005, 197–198 (többnyire Etelköz, esetleg a honfoglalás utáni Kárpát-medence folyója). A *Dūbā* alakból kiindulva más lokalizációk: pl. Marquart 1903, 32 (Kubány, **Kūbā*); Melich – Németh 1928, (Tuba, Aktuba). A folyónevet a Dnyeperrel azonosította: Vékony 1986, 49–50; kérdésesnek tartják a Dunával való azonosítást: B. Szabó – Sudár 2022, 138.

⁴⁵ A DAI a besenyők 10. századi területét adja meg, amelyet azonosít a 9. századi Etelközzel. Itt felmerül annak a lehetősége, hogy a 9. századi magyar és a 10–11. századi besenyő terület nem fedte teljesen egymást, és a 9. században a magyar terület nem ért el a Szeretig. Ez a régészet oldaláról egészen mostanáig érzékelhető volt. A Dzsajháni-hagyomány esetében pedig több lehetőségünk is van, hogy a Duna (és az Etil) ne Etelköz folyója legyen: 1. a két folyó neve eredetileg nem volt benne az alapszövegben (ezt a változatot tükrözheti Ibn Ruszta), csak valamikor a 10–11. században kerültek bele (ezt tükrözhetik a későbbi kivonatok) Etelköz leírásába; 2. a két folyót a Kárpát-medencébe helyezzük, feltételezve, hogy a szöveg a honfoglalás utáni állapotot mutatja; 3. más folyóval azonosítjuk (lásd fentebb). Nem zárható ki, hogy egyes részek valóban a honfoglalás utáni helyzetet írják le, például Gardízinak azok a mondatai, amelyek szerint a magyarokkal szemben a folyó (Duna) túlsó partján a dunai bulgárok (nándorok) vannak, a bulgároktól északra egy nagy hegy van (Déli-

Az írott források értelmezésénél azonban mérlegelni kell azt is, hogy a Dnyeszter és a Duna közötti területen a dunai bulgár fennhatóság is jelen volt, ezért a források híradata elsősorban „etnikai” szempontot tükrözhet: a magyar törzsszövetség közé tartozók tartósan jelen voltak a területen, tehát a szemtanúk, közvetítők, akik ezeket az információkat elvitték az iszlám és a bizánci világba, magyar forrásból szerezheték az értesülést, ami aztán az írott forrásban már úgy jelenik meg, hogy a magyarok országa a Dunáig (Szeretig) kiterjed.

Ellentétben a fentebb tárgyalt 837–838 körüli eseménnyel, ebben az esetben a kronológiai megfelelés nem olyan kényszerítő. A Dzsajháni-hagyomány kelet-európai része a 9. század utolsó harmadától, vagy negyedétől a 10. század elejéig terjedő időszakot fogja át, a DAI-ról újabban szintén azt feltételezik, hogy a 9. század végén – 10. század elején készült az alapszöveg, amely nyilván több 9. századi forrásból merített.⁴⁶ A temetkezések kronológiájába ez az időszak kényelmesen belefér.

A Duna és a *nándor* nevek átvételének lehetséges helye

A magyar szállásterület egyik folyóját a Dzsajháni-hagyomány *Dūnā* (Duna) alakban őrizte meg, amit Dunával azonosítanak. A magyar *Duna* név eredetét már közel száz éve szláv közvetítéssel magyarázza a hazai kutatás. Eszerint az elnevezés alapja egy kelta **Danūios*, amelyet a rómaiak *Danuvius* alakban vettek át. A gótok azonban megőrizték az eredeti, nem latinosított formát: **Dōnavi*. Ezt vették át a szlávok **Dunavъ* (**Dunavŭ*) alakban, aminek a folytatásai a déli szláv nyelvekben ma is megvannak (bolg. Dunav, szerb, horv. Dunav, szln. Donavu, [de: szln. Dunaj 'Bécs', 'Wien']). Más vélemény szerint volt egy dák–műsz névalak is (**Dōnavis* > **Dōnaīs*), és ez volt a szláv kölcsönzés közvetlen forrása.⁴⁷ A magyar *Duna* azonban nem ezekre, hanem egy **Dunajъ* (**Dunajŭ*) alakra vezethető vissza, amelynek mai alakjai a keleti és nyugati szláv nyelvekben találhatók meg. Az átvétel idejét Melich a honfoglalás előtti időre tette.⁴⁸ A szláv közvetítés egy **Dunajъ* alakból hangtanilag jól magyarázható, de a szláv–magyar nyelvi érintkezések lehetséges helyszínei és ideje körül már problémák adódnak. Sem Melich, sem a későbbi kutatás nem foglalkozott részletesen a kérdéssel. Általában azt feltételezték, hogy a magyarok valahol a Kárpátoktól keletre ismerték meg a **Dunajъ* elnevezést, H. Tóth Imre például a keleti szlávok közé tartozó ulicsokra vagy tivercekre gondolt, akik az etelközi magyarok szomszédai voltak (a tivercek a Dnyeszternél).⁴⁹ Az átvétel ideje is bizonytalan. Ha azt feltételezzük, hogy még a honfoglalás előtt került a név az ősmagyarba, akkor is legkésőbb a 9. század lehet a felső határ, de ekkor még nem beszélhetünk keleti szláv nyelvekről, az ulicsok és a tivercek keleti szláv nyelvéről pedig nem tudunk semmit, az azonban valóban igaz, hogy az a terület

Kárpátok), ettől tíz napi útra a morvák országa. Utóbbi passzusoknál az 1., 2. lehetőségek ezután is figyelembe vehetők, csak most a 9. századra vonatkozóan tisztábban látunk.

⁴⁶ Dzsajháni-hagyomány: Zimonyi 2005, 31; DAI: Bollók – B. Szabó 2022, 94–98.

⁴⁷ Vladimir Georgiev szerint a korábbi **Dōnavis* alakból lett az összl. **Dounavъ*, a későbbi **Dōnaīs* alakból pedig a **Dounajъ*, valamint feltételezett még egy dák–műsz változatot (**Dāna[vī]-varī* > **Dōnāre*), amiből a román Dunăre (Dunărea) keletkezett (Georgiev 1963, 87–89).

⁴⁸ Melich 1925, 8; hasonlóan: pl. Kiss 1997, I, 395 (a Harmatta János által javasolt óiráni **Dānavaya* feltételezésével); Ligeti 1985, 72; Zimonyi 2005, 199.

⁴⁹ H. Tóth 1997, 67.

a későbbiekben a keleti szláv nyelvterület része lett.⁵⁰ Ha korábbi összláv–ősmagyar érintkezést tételeznénk fel, akkor még kevésbé lehetne elhatárolni bármiféle keleti szláv nyelvet. Ezért inkább abból érdemes kiindulni, hogy hol használták a **Dunajь* formát a Duna megnevezésére. Általában az a vélemény, hogy a Vaskapu vagy Belgrád vidékétől délre a **Dunavь*, ettől északra a **Dunajь* lehetett elterjedve, de egyes helynevek, nyelvjárási adatok és a folklór alapján azt is feltételezhetjük, hogy a **Dunajь* a délebbi területen, vagy egy részén is használatban volt.⁵¹ Nem zárható azonban ki az sem, hogy a **Dunajь* a Kárpát-medencében került az ősmagyarba. Azonban itt is az a helyzet, hogy nem tudjuk a még nagyjából egységes összlávon belül a különböző nyelvjárások elterjedési határait megállapítani. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a Dunától keletre, de még a Budai-hegységet is beleértve egy délkelet-balkáni nyelvjárás volt az uralkodó, a Dunántúlon pedig az úgynevezett pannonszláv.⁵² Összességében tehát a **Dunajь* átvétele lehetséges volt a Kárpát-medencétől keletre vagy a medence belső részén is, de ezt szűkebben nehéz behatárolni, inkább a Dnyeszter középső folyása–Vaskapu vonaltól északra lévő terület jöhet szóba.

Ha a Dnyeszter–Duna közötti 9. századi magyar leletek topográfiájával vetjük egybe ezt a nyelvhatárt, akkor látható, hogy a magyar típusú leletek ettől délre koncentrálódnak. Ez nem zárja ki, hogy az itt élő magyarok ne lettek volna kapcsolatban a tőlük északra lévő területtel, de ahol eltemették őket, ott a **Dunavь* alakok biztosan használatban voltak.⁵³

Az is nagyon valószínű, hogy a **Dunajь*-ból hosszabb idő alatt lett *Duna*, ha azt a magyarok a 9. század második felében ismerték meg, akkor csak valamikor az őmagyar korban. Ligeti Lajos hívta fel a figyelmet arra, hogy a Gardízi által lejegyzett *Dūnā* nem lehet azonos sem az eredeti feltételezett keleti szláv, sem pedig a belőle alakult magyar Duna névalakkal. Ezért azt feltételezte, hogy a *Dūnā* elnevezés a dunai bulgárok (onogundur-bulgárok) nyelvéből került a muszlim forrásokba, de szerinte nem magyar közvetítéssel, hanem közvetlenül a bulgároktól.⁵⁴ Az említett *Dūnā* alak nem egyedülálló, és igaz, hogy a Gardízit másoló szerzőknél már hibásan szerepel, de a Dzsajháni-hagyománytól függetlenül is több forrásban felbukkan, *Tuna* alakban is: Ibn Hajján (11. század): *Tūna*; Ibn Szaíd (13. század): *T.nā*; Abu l-Fida (14. század): *Tunā*; al-Umarí (14. század): *Tūnā*; *József-levél* (10. század vége): *Dūnā*.⁵⁵ Ehhez hozzátehetjük még, hogy a Duna az oszmán-törökben és a mai törökországi törökben is *Tuna*. Ezt a 10–11. századból már adatolható, és a dunai bulgárok török nyelvéből származó elnevezést valószínűleg használták már a 9.

⁵⁰ A Dnyeszter-vidéken a víznevekben egy archaikus szláv réteg elkülöníthető, tehát összláv nyelvű lakosság élt már itt egészen korai időben, az ulicsok és tivercek előtt (pl. Trubačev 1968, 271, 11. térkép).

⁵¹ Loma 2018, 64–69; a 9. századi *Praedenecenti* népnevet **Pridunaj(s)ci* 'Duna-vidékiek', 'Duna mellett lakók' formában rekonstruálja. Utóbbiak lakóhelye Dacia Dunához közel eső részén volt, de az nem egyértelmű, hogy észak vagy dél felé meddig terjedt ki a területük (lokalizálási kísérletek: pl. Szántó 2021, 60).

⁵² Pl. Zoltán 2014, 207.

⁵³ Ószláv: *Dounavь* (Suprasli kódex, 10. század; Cejtin et al 1994, 199); arab: al-Maszúdi, *A figyelmeztetés és ellenőrzés könyve: D.n.b.h.*, var. *D.n.bī* (**Dunaba*, **Dunabi*, **Danubi*) (Kmoskó 2000, 207).

⁵⁴ Ligeti 1985, 72, hasonlóan Vékony Gábor (1986, 49) is korainak tartotta a keleti szlávból kialakult ősmagyar *Duna* alak ilyen korai megjelenését.

⁵⁵ A muszlim adatok: Zimonyi 2005, 199–200; *József-levél*: Spitzer – Komoróczy 2003, 96 (a rövidebb változatban: *Rūnā*).

században is, így semmi akadályja nem volt, hogy a magyarok megismerjék.⁵⁶ Különösen fontos Ibn Hajján adata, ami a honfoglalás utáni Kárpát-medencére vonatkozik, azaz a magyarországi Dunára.⁵⁷ Ezek után nem alaptalan azt feltételezni, hogy a Duna két különböző elnevezése (összláv, ótörök) is bekerülhetett az ősmagyar nyelvbe (vagy inkább a Hétmagyar szövetség nyelveibe).⁵⁸ A két névalak sorsát írott források hiányában azonban nehéz követni, mivel a 10–12. században az oklevelek a latin *Danubius*, *Danuvius* alakokat használták (ezenkívül a veszprémvölgyi oklevélben a bizánci forrásokból ismert görög elnevezés is előfordul), csak a 13. (esetleg 12.) században jelenik meg a Duna írott változat.⁵⁹ Ez a névalak már egy ómagy. **Duná ~ Duna* formát mutat, ezek mellett még egy ideig a *Dunaj* is jelen volt.⁶⁰ Utóbbira példa a 11. század második feléből Magyarországról származó héber nyelvű híradás a Dunához érkező zsidó kereskedőről.⁶¹ A régészeti topográfiára visszatérve, a 9. században már mindenképpen feltételezhető valamilyen érintkezés a dunai bulgárok (onogundurok) nyelve és a magyar törzsszövetség nyelvei között.⁶² További vizsgálatra van szükség az össz. **Dunavъ* névnek a dunai bulgárok (onogundurok) török nyelvbe történő átkerülése és az abban kialakult névváltozat megismeréséhez, hogy kideríthető legyen az a névalak, ami átkerülhetett az ősmagyarba.

A dunai bulgárok *onogundur* (> **onündur*) elnevezése, amelyet önmagukra használtak, szintén ekkor és ezen a területen kerülhetett be az ősmagyarba.⁶³ Az onogundur-bulgárokat a szomszédaiak bulgárnak nevezték, a *nándor* elnevezés csak a magyarban maradt meg (a 9–10. századi muszlim források alapján azt hozzátehetjük, hogy ez a népnév abban az időben még szélesebb körben ismert lehetett).

A régészeti topográfia segítségével még egy kérdés megválaszolásához kerülhetünk közelebb. Szent Metód életírása említ egy találkozást egy bizonyos „ugor királlyal”, amelynek a

⁵⁶ Vékony (1989, 237–238) a *Duna* névalak kialakulását úgy rekonstruálta, hogy az össz. **Dunavъ*-ból a dunai (onogundur) bulgárok nyelvében **Dunay* lett, ebből a keleti és nyugati szláv nyelvekben *Dunaj*, és ebből alakult ki a magyar *Duna* és a román *Dunăre* is.

⁵⁷ *Al-Muqtabis* 5. rész, Elter 2009, 57, 82. Gardízitól eltérően emfaticus t-vel és a végén alif helyett ta marbutával. A szó eleji emfaticus t egy d-t ír át (Elter 2009, 94), így lényegében nincs vagy alig érzékelhető a különbség a Gardízínél leírt névhez képest.

⁵⁸ Pl. Juhász 2020, 53. Ebben az esetben azonban a **Dunajъ* mellett a másik alak valami magánhangzóra végződő Duna-alak lehetett, mert egy **Dunay*-ból nem lett volna *Duna* a magyarban (mint ahogy a **Dunavъ*-ból sem).

⁵⁹ A pécsváradi oklevélben már Duna (DHA I, 73), de ez hamis oklevél, tehát a keltezés éve, 1015 nem fogadható el, hanem az 1158-ban készült átirat (rekonstrukció) vagy a 13. századi kiegészítések része, így ez az adat sem tehető korábbra a 12. század közepénél (a Duna első említésének ezt adja meg pl. Györffy 2011, 134); Kiss (1997 I, 315) viszont az 1210-ből származó *Agduna* 'Mosoni Duna' elnevezést. A 13. századtól már többször találkozunk a ma is ismert magyar névalakkal, gyakran összetételekben: 1262: *Scarduna* 'Szárduna' [sziget] (Püspöki Nagy 1991, 99–104, 95. jz.); 1356: *Dunaaga*; 1388: *Korusduna*; 1405: *Challoduna* (Püspöki Nagy 1985, 84; 114, 110. jz.; 112, 88. jz.); veszprémvölgyi oklevél: DHA I, 85.

⁶⁰ Póczos 2018, 396.

⁶¹ Spitzer – Komoróczy 2003, 118 (Dunaj). A héber források általában elég pontosan mutatják a Duna névalakjait, az itt említett *Dunaj* megtalálható még a *Joszipponban* (10. század közepe) is, és ugyanitt mellette a *Danvi* forma (Spitzer – Komoróczy 2003, 67), a *József-levélben* pedig a már említett *Dünā*.

⁶² A dunai bulgárok török nyelvének lehetséges szerepe az ősmagyar török kölcsönzéseiben: Sándor 2021, 97.

⁶³ Pl. Ligeti 1986, 351.

helyszínét a kutatás különböző helyekre tette.⁶⁴ Az egyik helyszín a Duna alsó folyása, illetve a Duna-delta környéke.⁶⁵ Metód 881–882 folyamán Konstantinápolyba utazott, ekkor nyílt lehetőség egy ilyen találkozásra. A magyar szállásterületnek a régészet segítségével megerősített lokalizálása a Duna-delta közelébe helyezett találkozás valószínűségét is növeli.

Összegezve az elmondottakat, az alábbi következtetéseket vonhatjuk le a Dnyeszter és Duna között újonnan elkülönített 9. századi magyarokkal kapcsolatba hozható leletekből:

1. A korábbi keltezéseket felülvizsgálva és korrigálva a Dnyeszter és a Duna-delta közötti területen jelentkezik egy olyan temetkezési csoport, amelyet a 9. századi magyarokkal tudunk azonosítani.
2. Ennek a leletcsoportnak a topográfiája azt mutatja, hogy a magyar törzsszövetség legnyugatibb része a dunai bulgárok közvetlen szomszédságában lakott, egy részük pedig közvetlenül a dunai bulgár fennhatóság alatt álló részen.
3. Ebből arra lehet következtetni, hogy az itteni magyarok a bulgárok beleegyezésével tartózkodtak itt, és a bulgárok szövetségesei voltak.
4. Ez a régészeti topográfia alapján feltételezhető kapcsolat valószínűsíti a magyarok szerepét a 837–838 körülre keltezett eseményekben, és egyúttal megerősíti a Szűmeon Logothetész által leírt események hitelességét.
5. A régészeti topográfia hitelesíti az írott forrásoknak Etelköz nyugati határára vonatkozó híradásait a Szeret és a Duna folyókkal kapcsolatban.
6. A Dzsajháni-hagyomány Duna folyóneve a Dunával azonosítható, és ez a Duna név a dunai bulgárok nyelvéből még a honfoglalás előtt akár átkerülhetett az ősmagyarba is.
7. A magyar–dunai bulgár érintkezés valószínűsíti a dunai bulgárok régi magyar *nándor* nevének átvételét ebben a régióban még a magyar honfoglalást megelőzően.
8. A régészeti adatok azt is támogatják, hogy Szent Metód találkozását a magyarok egyik vezetőjével a Duna-delta közelébe helyezzük.

Bibliográfia

Források

- Čičurov 1980 = Čičurov, I. S.: *Vizantijskie istoričeskie sočinenija: „Hronografija” Feofana, „Breviarij” Nikifora*. Teksty, perevod, kommentarij. Moskva.
- DHA = *Diplomata Hungariae antiquissima*. T. 1. (1000–1131). Ed. Györffy, Gy. Budapest 1992.
- Kmoskó 2000 = Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom I/2. Szerk. Zimonyi I. (MÖK 13.) Budapest.
- Moravcsik 1984 = Moravcsik Gy.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.

⁶⁴ Magyar fordítása: Király 1974, 3–4. A különböző elképzeléseket összefoglalta: Király 1974, 38–45; ezen kívül H. Tóth (2003³, 160–161) a Duna középső folyásához tette, Bóna (2000, 13) Dél-Morvaországba.

⁶⁵ Király Péter (1974, 61) szerint a legenda szövegében szereplő „dunai részek” kifejezést még pontosabban is meg tudjuk adni (az óbolgár fejedelmi lista segítségével), és ez annyit jelent, mint „a Duna alsó folyásának területei”, azaz a Dunai Bulgária és annak közvetlen környéke.

- Paulik 2001 = Paulik Á.: „A világ bemutatása”. Egy 7. századi örmény Földrajz a steppe népeiről. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk., bev. írta Róna-Tas A. (MÖK 16.) Budapest, 28–68.
- PVL 2015 = *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ford. Ferincz I., jegyz., tanulm. Balogh L. – Font M. – Kovács Sz. – Polgár Sz. – Zimonyi I. (MÖK 30.). Budapest.
- Spitzer – Komoróczy 2003 = Spitzer, S., J. – Komoróczy G.: *Héber kútforrások Magyarországon és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest.

Szakirodalom

- Atanasov 2003 = Atanasov, G.: Bálgaro–hazarskata granica i bálgaro–hazarskata vraždebnost ot kraja na 7 do sredata na 9 vek. In: *Bálgari i hazari prez rannoto srednovekovie. (Bulgars and Khazars in the Early Middle Ages)*. Red. Stepanov, C. Sofija, 92–113.
- Atanasov 2015 = Atanasov, G.: *Pärvoströitelite na Bálgarskata dáržavnost (619–721): Organa, Kubrat, Asparuh, Tervel. (The Founding Fathers of Bulgaria: Organa, Kubrat, Asparukh, Tervel)*. Sofija.
- B. Szabó – Sudár 2022 = B. Szabó J. – Sudár B.: Gyula népe. Madzsgarok a 10. századi muszlim földrajzi irodalomban. In: *Dentumoger II. Tanulmányok a korai magyar történelemről*. Szerk. Sudár B. Budapest, 121–150.
- Bálint 1994 = Bálint Cs.: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács L. (A honfoglalásról sok szemmel 1.) Budapest, 39–46.
- Beševliev 1981 = Beševliev, V.: *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam.
- Biliarsky 2013 = Biliarsky, I.: *The Tale of the Prophet Isaiah. The Destiny and Meanings of an Apocryphal Text*. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 23.). Leiden–Boston.
- Bollók – B. Szabó 2022 = Bollók Á. – B. Szabó J.: *A császár és Árpád népe. A korai magyar történelem legfontosabb 10. századi bizánci forrásáról*. Budapest.
- Bóna 1988 = Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Szerk. Makkai L. – Mócsy A. Budapest, 107–234.
- Bóna 2000 = Bóna I.: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest.
- Božilov 1973 = Božilov, I.: One of Omurtag’s Memorial Inscriptions. *Bulgarian Historical Review – Revue bulgare d’Histoire* 1: 72–76.
- Cejtlin et al. 1994 = *Staroslavjanskij slovar’*. Red. Cejtlin, R. M. – Večerka, R. – Blagova, E. Moskva.
- Čebotarenko 1973 = Čebotarenko, G. F.: *Kalfa. Gorodišče 8–10 vv. na Dnestre*. Kišinëv.
- Čebotarenko 1990 = Čebotarenko, G. F.: Die Keramik des mittleren und südlichen Dnestr–Prut-Gebietes im 8.–12. Jh. In: *Die Keramik der Saltovo–Majaki Kultur und ihrer Varianten*. Hrsg. Bálint, Cs. Budapest, 47–75.
- Čebotarenko – Subotin 1992 = Čebotarenko, G. F. – Subotin, L. V.: „Trojanovi vali” u Dunaj–Dnistrovs’komu mežiričči. In: *Arheolohija pivdennoho zahodu Ukrajiny*. Red. Stanko, V. N. Kyjiv, 103–117.
- Čebotarenko – Tel’nov 2000 = Čebotarenko, G. F. – Tel’nov, N. P.: Poselenie Etulia VII v Moldavii. *Stratum Plus* 2000/5: 83–89.

- Damian 2015 = Damian, O.: *Bizanțul la Dunărea de Jos (secolele 7–10). (Byzantium at the Lower Danube (7th–10th Centuries))*. Brăila.
- Decei 1978 = Decei, A.: Româniile din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti. In: Decei, A.: *Relații româno – orientale. Culegere de studii*. București, 15–117.
- Dimitrov 1989 = Dimitrov, H.: Bolgarija i hazary v 7–8 vekah. *Bulgarian Historical Review – Revue bulgare d’Histoire* 2: 47–66.
- Dobroljubskij 1986 = Dobroljubskij, A. O.: *Kočevniki Severo-Zapadnogo Pričernomor’ja v èpohu srednevekov’ja*. Kijev 1986.
- Elter 2009 = Elter I.: *Ibn Hayyân a kalandozó magyarokról*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24.) Szeged.
- Fehér 2013 [1931] = Fehér G.: *A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai*. Budapest. [eredeti megjelenés: 1931]
- Fiedler 1986 = Fiedler, U.: Zur Datierung der Langwalle an der mittleren und unteren Donau. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 16: 457–465.
- Flërov 1996 = Flërov, V. S.: *Rannesrednevekovye jurtoobraznye žilišča Vostočnoj Evropy. (Osteuropäische Jurteartige Behausungen des frühen Mittelalters)*. Moskva.
- Fodor 1994 = Fodor I.: Leletek Magna Hungariától Etelközig. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács L. (A honfoglalásról sok szemmel 1.) Budapest, 47–65.
- Fodor 2006 = Fodor I.: A magyar gazdálkodás változásai a 10. században. In: *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére*. Szerk. Fodor I. – Szatmári I. Budapest–Békéscsaba, 13–33.
- Fodor 2009 = Fodor I.: *Őstörténet és honfoglalás*. (Magyarország története 1.) Budapest.
- Fokeev – Russev 2001 = Fokeev, M. M. – Russev, N. D.: Issledovanie Trojanova vala u poselka Suvorovo. *Arheolohični Vidkryttja v Ukrajini 1999–2000 rr.*, 230–232.
- Gáll 2020 = Gáll E.: A 9/10. század régészeti kutatásának helyzete a romániai Moldvában. In: *I. Moldáv–magyar régészeti kerekasztal-konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11*. Szerk.: Türk A. – Budai D. A. – Dergačeva, L. V. – Sinika, V. S. – Rabinovič, R. A. Budapest, 253–278.
- Georgiev 1963 = Georgiev, V.: Dunaj, Dunav, Dunäre. In: *Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Splawinski*. Red. Milewski, T. – Safarewicz, J. – Slawski, F. Warszawa, 87–90.
- Györffy 2011 = Györffy E.: *Korai ómagyar kori víznevek*. Debrecen.
- Harmatta 2001 = Harmatta J.: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. *Magyar Nyelv* 97: 1–14.
- H. Tóth 1997 = H. Tóth I.: Szláv nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Kovács L. – Veszprémy L. (A honfoglalásról sok szemmel 3.) Budapest, 61–69.
- H. Tóth 2003³ = H. Tóth I.: *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése*. Szeged.
- Hîncu 1996 = Hîncu, I. Gh.: *Străvechi monumente din Republica Moldova*. Chișinău.
- Juhász 2020 = Juhász P.: Erdély vízneveinek rétegei és népeinek betelepülése. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 16: 7–69.
- Király 1974 = Király P.: *A magyarok említése a Konstantín- és Metód-legendában*. (MNyTK 141.) Budapest.
- Kiss 1997 = Kiss L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I. A–K. Budapest (második kiadás).

- Komar 2011 = Komar, A. V.: Drevnie mad'jary Ętelkeza: perspektivy issledovanij. In: *Mad'jary v serednjomu Podniprovj. Arheologija i davnja istorija Ukrajiny* 7. Otv. red. Mocja, O. P. Kyjiv, 21–78.
- Komar 2018 = Komar, O. V.: *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*. Budapest.
- Kozlov 1988 = Kozlov, V. I.: Gončarnaja keramika poselenij balkano-dunajskoj kul'tury 8–10. vv. v primorskoj časti Dnestrovszko – Dunajszkogo meždureč'ja. In: *Srednevekovye pamjatniki Dnestrovszko – Prutzskogo meždureč'ja*. Otv. red. Byrnja, P. P. Kišiněv, 28–54.
- Kozlov 1990 = Kozlov, V. I.: Die Keramik der Siedlungen der Balkan–Donau-Kultur im 8.–10. Jh. an der Meerküste des Flußbinnenlandes Dnester – Donau. In: *Die Keramik der Saltovo–Majaki-Kultur und ihrer Varianten*. Hrsg. Bálint, Cs. Budapest, 171–191.
- Kozlov 1997 = Kozlov, V. I.: Slavjano–bolgarszkaja kolonizacija stepnogo meždureč'ja Dunaja i Dnestra v rannem srednevekov'je. In: *Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavjanskoj arheologii. T. 3. Ętnogenez i Ętnokul'turnye kontakty slavjan*. Otv. red. Sedov, V. V. Moskva, 99–115.
- Krjukov 1983 = Krjukov, V. G.: Soobščeniya anonimnogo avtora „Ahbar az-zaman” ('Muhtasar al-adžaib') o narodah Vostočnoj Evropy. *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija 1981 god*. Moskva, 194–208.
- Kvitnickij – Tel'nov – Sinika et al. 2020 = Kvitnickij, M. V. – Tel'nov, N. P. – Sinika, V. S. – Lysenko, S. D. – Tjurk, A. – Rabinovič, R. A.: Pogrebenie iz Vladyčen' s ukraseniem vengerskogo oblika. In: „*Na odno krylo–serebrjanaja, na drugoe zolotaja*”. *Sbornik statej pamjati Svetlany Rjabcevoj*. Red. Rabinovič, R. A., Tel'nov, N. P. Kišiněv, 415–423.
- Kvitnickij – Tel'nov – Sinika – Tjurk 2020a = Kvitnickij, M. V. – Tel'nov, N. P. – Sinika, V. S. – Tjurk, A.: Drevnevengerskoe vojskoe pogrebenie na levoberež'je Nižnego Dnestra. In: *I. Moldáv–magyar régészeti kerekasztal-konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11*. Szerk. Türk A. – Budai D. A. – Dergačěva, L. – Sinika, V. – Rabinovič, R. Budapest, 205–232.
- Kvitnickij – Tel'nov – Sinika – Tjurk 2020b = Kvitnickij, M. V. – Tel'nov, N. P. – Sinika, V. S. – Tjurk, A.: Kočevničeskoe pogrebenie na levoberež'je Nižnego Dunaja v kontekste izučeniya kul'tury drevnih vengrov. In: *I. Moldáv–magyar régészeti kerekasztal-konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11*. Szerk. Türk A. – Budai D. A. – Dergačěva, L. – Sinika, V. – Rabinovič, R. Budapest, 233–251.
- Kvitnyickij – Tyelnov – Szinyika – Türk 2022 = Kvitnyickij, M. V. – Tyelnov, Ny. P. – Szinyika, V. Sz. – Türk A.: Korai magyar leletek a Fekete-tenger északnyugati előteréből. In: „*Hadak útján*.” *A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16*. Főszerk. Türk A. Szerk. Jancsik B. – Sudár B. Budapest, 585–591.
- Ligeti 1985 = Ligeti L.: Levédia és Etelköz. In: *Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből*. (MNyTK 172.) Budapest, 57–76.
- Ligeti 1986 = Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.

- Loma 2018 = Loma, A.: Die Donau(en) des slavischen Volksliedes und die frühen Kenntnisse der Slaven über den Donaauraum. *Voprosy Onomastiki* 15/3: 62–77.
- Madgearu 2012 = Madgearu, A.: Sudul Moldovei, componentă avansată a *limes*-ului roman dunărean. *Revista de Istorie Militară* 3–4: 1–7.
- Madgearu 2013 = Madgearu, A.: *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th–12th Centuries*. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 22.). Leiden–Boston.
- Marquart 1903 = Marquart, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig.
- Melich 1925 = Melich J.: *A honfoglaláskori Magyarország*. (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I/6.) Budapest.
- Melich – Németh 1928 = Melich J. – Németh Gy.: Duba=Duna? *Magyar Nyelv* 24/3–4: 84–88.
- Moravcsik 1957 = Moravcsik Gy.: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. *Antik Tanulmányok* IV/3–4: 275–288.
- Moravcsik 1967 = Moravcsik, Gy.: Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I. In: Moravcsik, Gy.: *Studia byzantina*. Budapest, 147–220. (eredeti megjelenés: *Dumbarton Oaks Papers* 15 [1961]: 61–126).
- Musteață 2017 = Musteață, S.: Unele considerații pe marginea habitatului uman din sudul Basarabiei în secolele 8–9. *Naukovyy visnyk Izmajils'koho deržavnoho humanitar-noho universitetu*. (Ser. istorični nauky) 37: 22–31.
- Musteață 2018 = Musteață, S.: *Nomads and Natives beyond the Danube and the Black Sea (700–900 CE)*. Leeds.
- Obolensky 1999 = Obolensky, D.: *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453*. Ford. Bódogh-Szabó P. (Varia Byzantina – Bizánc Világa 3.) Budapest.
- Póczos 2018 = Póczos R.: Szent István kori szórványok névtani vizsgálata. Korai helyneveink és a névkontinuitás. *Magyar Nyelv* 114/4: 392–410.
- Püspöki Nagy 1985 = Püspöki Nagy P.: A Csallóköz vízrajzi képének története Strabón Geógraphikájától IV. Béla király koráig. *Új Mindenes Gyűjtemény* 4: 63–124.
- Püspöki Nagy 1991 = Püspöki Nagy P.: *A Csallóköz neveiről*. Pozsony.
- Rabinovič 2020 = Rabinovič, R. A.: K voprosu o vozmožnosti prebyvanija vengrov v Karpato–Dnestrovskih zemljah v 9–10 vv. na osnovanii analiza pis'mennyh istočnikov. In: *I. Moldáv–magyar régészeti kerekasztal-konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11*. Szerk. Türk A. – Budai D. A. – Dergačeva, L. V. – Sinika, V. S. – Rabinovič, R. A. Budapest, 109–134.
- Rašev 1995 = Rašev, R.: Severoiztočnata arheologičeska granica na Pärvoto bälgarsko carstvo. *Bälgarite v Severno Pričernomorie. Izsledovanija i material* 4: 89–95.
- Róna-Tas 1997² = Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.
- Róna-Tas 2001 = Róna-Tas A.: Magyarok korai történelmünk forrásaiban. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas A. (MÓK 16). Budapest, 7–27.
- Russev 2010 = Russev, N. D.: Severo-vostočnye vladenija Dunajskoj Bulgarii 7–10 vv. Istorija i pogrebal'nye pamjatniki. *Stratum Plus* 2010/5: 159–168.
- Sabján – Takács 2002 = Sabján T. – Takács M.: A Ménfőcsanak–Szeles-dűlői 147. objektum: leírás, rekonstrukció, értelmezés. In: *Központok és falvak a honfoglalás és Árpád-kori Magyarországon*. Szerk. Kissné Cseh J. Tatabánya, 95–119.
- Sándor 2021 = Sándor K.: A török–magyar nyelvi kapcsolatok újraértelmezésének lehetőségei. In: *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE*

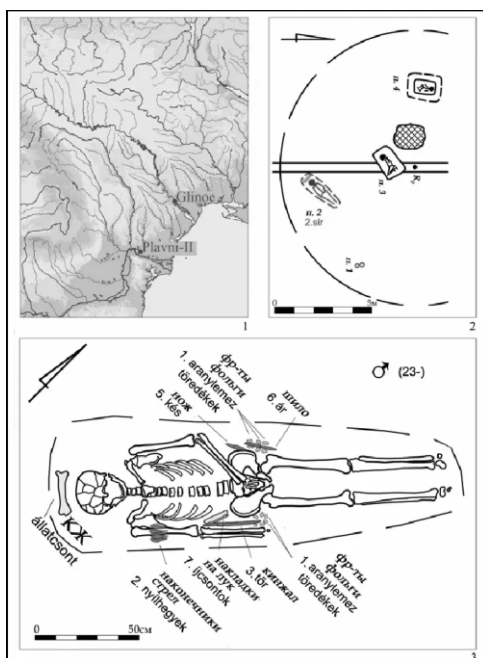
- Régészettudományi Intézetének szervezésében. Budapest, 2020. november 11–13.*
Szerk. Klima L. – Türk A. Budapest, 77–101.
- Smilenko – Kozlovskij 1987a = Smilenko, A. T. – Kozlovskij, A. A.: Srednevekovye poselenija v primorskoj časti Dnestro–Dunajskogo meždureč’ja. In: *Dnestro–Dunajskoe meždureč’je v 1–načale 2 tysjačiletija n. è.* Red. Smilenko, A. T. – Gudkova, A. V. – Kozlovskij, A. A. Kijev, 67–83.
- Smilenko – Kozlovskij 1987b = Smilenko, A. T. – Kozlovskij, A. A.: Poselenija u sel Šabo i Bogatoe Odesskoj oblasti. In: *Dnestro–Dunajskoe meždureč’je v 1–načale 2 tysjačiletija n. è.* Red. Smilenko, A. T. – Gudkova, A. V. – Kozlovskij, A. A. Kijev, 98–121.
- Smilenko – Kozlovskij 1989 = Smilenko, A. T. – Kozlovskij, A. O.: Elementy i komplekxy Saltovo-majac’koji kul’tury na poselennjah 9–10 st. v rajoni pritudunajskih ozer. In: *Problemy istoriji ta arheolohiji davn’oho naseleennja Ukrajinskoji RSR. Tezy dopovidej 20 Respublikanskoji konferenciji, Odesa, žovten’ 1989 r.* Kyjiv, 210–211.
- Spinei 1990 = Spinei, V.: Migrația ungurilor în spațiul Carpato–Dunărean și contactele lor cu românii în secolele 9–10. (La migration des hongrois dans l’espace Carpato–Danubien et leurs contacts avec les roumains aux 9e–10e siècles). *Arheologia Moldovei* 13: 103–148.
- Spinei 2009 = Spinei, V.: *Romanians and Turkic Nomads North of the Danube from Tenth to Mid-Thirteenth Century.* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 6.) Leiden–Boston.
- Subbotin – Čebotarenko 1989 = Subbotin, L. V. – Čebotarenko, G. F.: Zemljanye valy Dnestrovsko–Prutskogo meždureč’ja. In: *Problemy istoriji ta arheolohiji davn’oho naseleennja Ukrajinskoji RSR. Tezy dopovidej 20 Respublikanskoji konferenciji, Odesa, žovten’ 1989 r.* Kyjiv, 219–220.
- Sudár 2019 = Sudár B.: A turbános morvák esete a korai magyar szállásokkal. *Századok* 153/1: 75–100.
- Ščerbakova – Tašči – Tel’nov 2008 = Ščerbakova, T. A. – Tašči, E. F. – Tel’nov, N. P.: *Kočevničeskie drevnosti Nižnego Podnestrov’ja (po materialam raskopok u g. Slobodzeja).* Kišiněv.
- Szántó 2017 = Szántó R.: A Bajor Geográfus és a korai magyar történelem. *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Acta Historica* 139: 149–178.
- Szántó 2021 = Szántó R.: A Kárpát-medence népessége a 9. században. In: *Középkortörténeti tanulmányok 11. A XI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2019. május 30–31.) válogatott előadásai.* Szerk. Thoroczkay G. Szeged, 51–68.
- Tel’nov 2020 = Tel’nov, N. P.: Srednevekovye pogrebenija slobodzejskogo kurgana. In: *I. Moldáv–magyar régészeti kerekasztal konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11.* Szerk. Türk A. – Budai D. A. – Dergacëva, L. – Sinika, V. – Rabinovič, R. Budapest, 185–204.
- Tóth 2015 = Tóth S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században.* Szeged.
- Trubačëv 1968 = Trubačëv, O. N.: *Nazvanija rek Pravoberežnoj Ukrainy. Slovoobrazovanie, etimologija, ètničeskaja interpretacija.* Moskva.

- Türk 2014 = Türk A.: A honfoglalás kori hagyatékkal kapcsolatot mutató keleti lelőhelyek. In: *A honfoglalók viselete*. Szerk. Sudár B. – Petkes Zs. (Magyar Őstörténet 1.) Budapest, 36–64.
- Türk 2015 = Türk A.: A magyar vándorlás régészeti nyomai. In: *Magyarok a honfoglalás korában*. Szerk. Sudár B. (Magyar Őstörténet 2.) Budapest, 137–144.
- Türk 2020 = Türk A.: A korai magyar történelem régészeti kutatásának aktuális eredményei. In: *I. Moldáv–magyar régészeti kerekasztal-konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11.* Szerk. Türk A. – Budai D. A. – Dergačeva, L. – Sinika, V. – Rabinovič, R. Budapest, 55–107.
- Vékony 1983 = Vékony G.: A gyeptű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tőkei F. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18.) Budapest, 215–236.
- Vékony 1986 = Vékony G.: Levedia meg Atel és Kuzu. *Magyar Nyelv* 82: 41–53.
- Vékony 1989 = Vékony G.: *Dákok, rómaiak, románok*. Budapest.
- Zimonyi 1996 = Zimonyi I.: A kazárok szerepe Kelet-Európában. *Magyar Tudomány* 103/8: 952–957.
- Zimonyi 2005 = Zimonyi I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete*. (MÖK 22.) Budapest.
- Zoltán 2014 = Zoltán A.: A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. Budapest, 205–210.

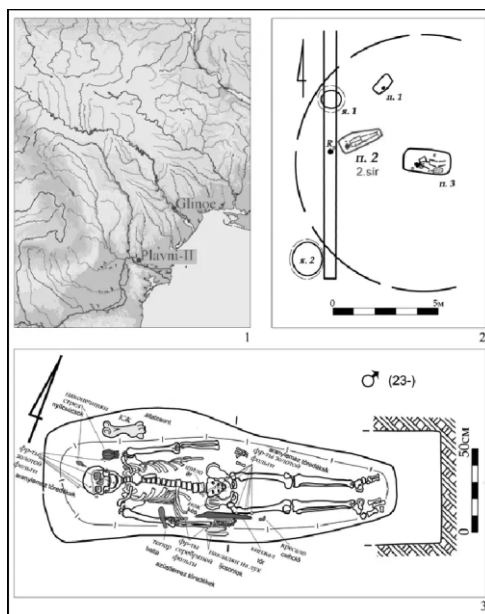
Rövidítések

MNyTK = a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai

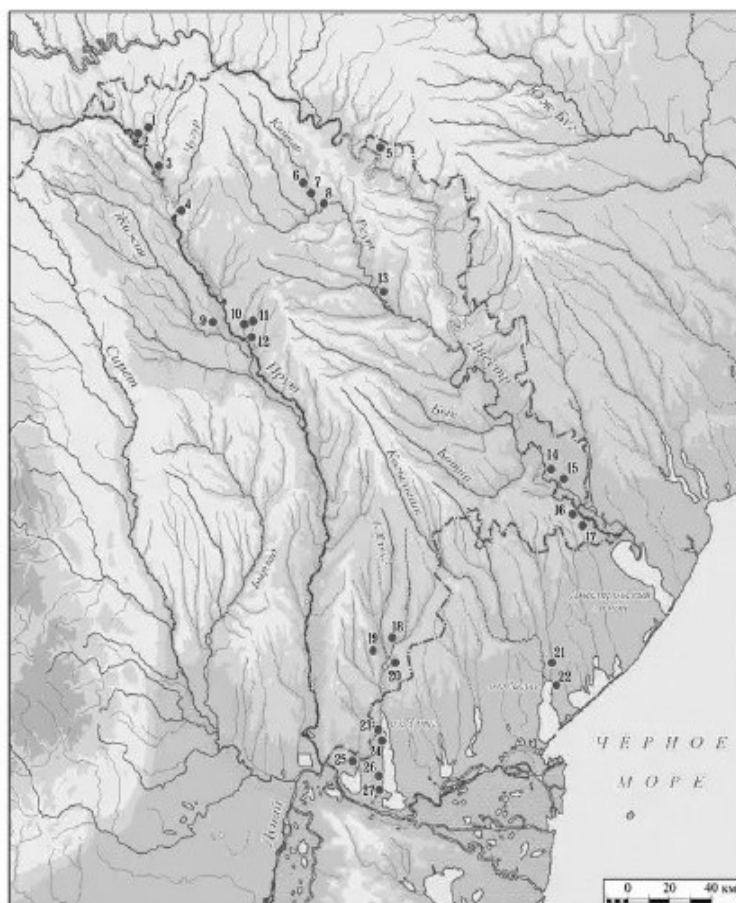
MÖK = Magyar Őstörténeti Könyvtár

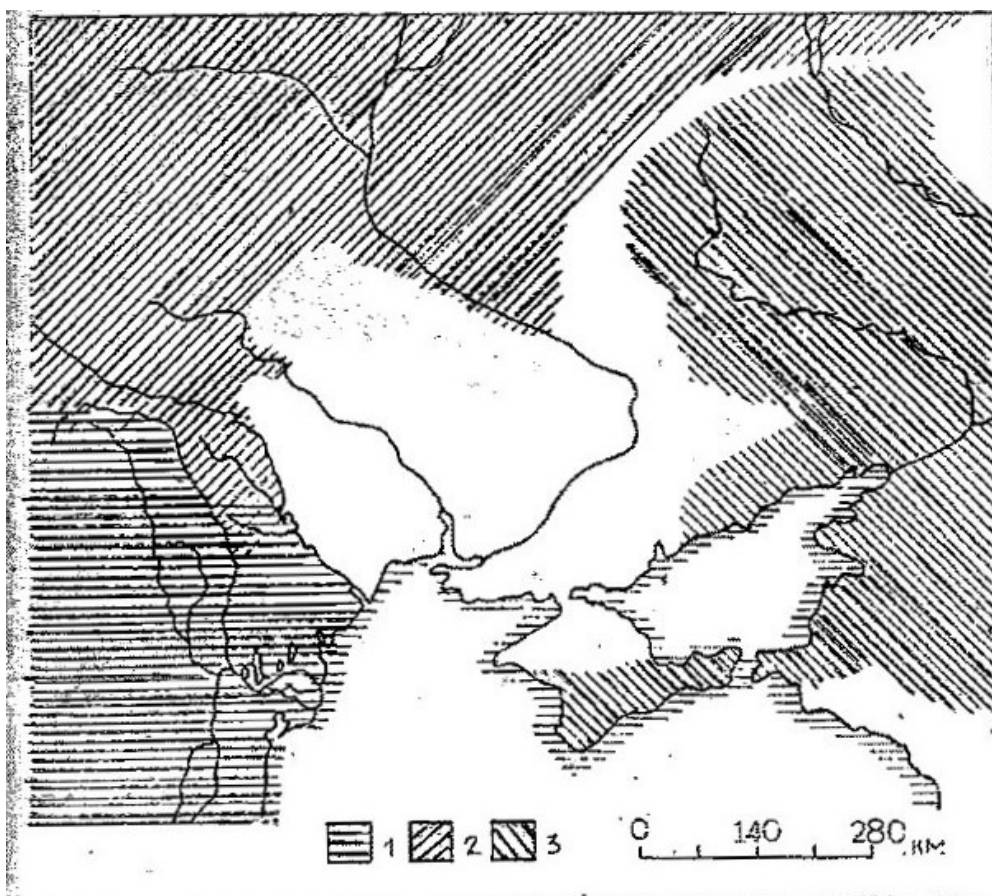
1. kép Plavni-II 1. kurgán, 2. sír (Kvitnickij – Tel'nov – Sinika – Tjurk 2020b, 235, 1. kép)

2. kép Glinoje-Vodovod 14. kurgán, 2. sír (Kvitnickij – Tel'nov – Sinika – Tjurk 2020a, 207, 1. kép)

3. kép Magyar típusú temetkezések elhelyezkedése a Dnyeszter és a Duna között (Türk 2020, 63, 3/2. kép)

4. kép A dunai bulgár (1) és kazár (3) érdekerület közötti zóna (fehér szín), a 9. században itt jelenik meg a Szubotci-kultúra (etelközi magyarok); északon a keleti szlávok területe (2) (Rašev 1995, 95)